

МЕТАФОРА В ПОЕТИЧНОМУ ДИСКУРСІ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті окреслено специфіку творення індивідуально-авторських та архетипних (фольклорних) метафор за допомогою градації, антропоморфізації та із залученням різних типів відчуттів у поетичному доробку Василя Стуса.

Ключові слова: *метафора, градація, антропоморфізація, архетипний образ.*

The article outlines the specificity of creation of individually author and archetype (folklore) metaphors by gradation, anthropomorphism and involving various types of sensations in the poetic literary work of Vasyl Stus.

Key words: *metaphor, gradation, anthropomorphism, archetype image.*

Вивчення метафори стає дедалі інтенсивнішим і швидко поширюється на різні галузі знання. Останніми роками акценти у вивченні цього тропу змістилися з філології (риторики, стилістики, літературної критики), в якій переважали аналіз та оцінка поетичної метафори, до сфери вивчення практичного мовлення і до тих сфер, що спрямовані до мислення, пізнання і свідомості, навіть до моделювання штучного інтелекту.

Питанням дослідження метафори цікавилися вчені різних епох від античності до сьогодення. Теоретичні положення про природу метафори як мовного явища були визначені ще в античну добу. Розглядалися питання співвідношення між предметом, поняттям і словом, між предметом і переносним значенням слова. На основі вивчення античних джерел можна стверджувати, що на той час усвідомлювали різницю між зображувальним впливом метафори, пов'язаним із використанням її як описового засобу, та її виражальним емоційно-естетичним ефектом.

У XVIII ст. вчені метафору розглядали як явище не лише мови, але й мислення. Успадкувавши ідеї античності, регламентували призначення метафори як орнаментальної прикраси. При цьому використовувався в основному лише один із видів метафори, так звана "прозопопея" (уособлення).

В епоху модернізму на перший план виступає творча індивідуальність, а відтак найповніше здійснюється рух від зображення до зображуваного. У метафоричному образі об'єднуються ніби несполучні контрастні ознаки, засвідчуючи проникнення людини до складного психологічного світу. У XIX ст. виникає міфологічний підхід до вивчення метафори. Представники цього підходу відзначають важливу роль метафори у створенні духовного зв'язку між мовою і міфом. Специфіка міфологічної метафори пов'язана з генетичною тотожністю співвідносних семантик: семантики того предмета, з якого переносяться ознаки, і семантики того, на який вони переносяться. Це означає, що давні (міфологічні) метафори не могли ґрунтуватися на довільних асоціативних зв'язках між конкретними явищами і предметами. З погляду психологізму метафора має двояку природу. Психологічний аналіз передбачає вивчення її не лише в аспекті породження, конструювання, але й у контексті сприйняття, реконструювання.

Особливо посилюється інтерес до цього тропу в другій половині XX століття, оскільки простежувалася тенденція до збільшення сфери використання метафори в різних видах текстів, починаючи з поетичної мови та публіцистики й завершуючи мовами різних аспектів науки. Існують чотири напрями дослідження метафори: номінально-предметний, формально-логічний, психологічний, лінгвістичний. Названі підходи до трактування метафори зводяться до того, що метафора заснована на можливості переносно вжитого

слова виконувати функцію характеристики предмета через його найменування за схожістю чи подібністю з іншим предметом.

Короткий огляд історичного розвитку метафори приводить до висновку про залежність характеру метафори від літературного стилю, панівного в певний історичний період, від творчої індивідуальності письменника.

Намагаючись зрозуміти суть метафори, дослідити природу та механізми створення вчені висловлюють різні думки щодо її класифікації. Виділяють два принципи класифікації метафори: риторичний (традиційний) (Л.Мацько, О.Мацько) та лексико-граматичний (О.Сидоренко).

Прихильником традиційного принципу є Л.Мацько, яка виділяє такі метафори: 1) стерті (загальномовні, архетипні, фольклорні) – такі, в яких уже втрачено несподіваність асоціативного зв'язку: *пуд солі з'їсти, носик чайника*; 2) розгорнені – містять декілька метафоричних компонентів та охоплюють значно більший семантичний простір у висловлюванні: *зажурених двоє віч, Криві терези рамен, гербарій дзвінких долонь – з ночі* (В.Стуса).

О.Сидоренко за лексико-граматичним принципом виділяє такі різновиди метафор: 1) субстантивні: а) загальномовні одночленні іменникові: *ручка дверей, ніжка стола*; б) двочленні іменникові: *ішов ночей повільний караван* (Л.Костенко); в) тричленні іменникові: *долоня – пелюстка маку* (І.Калинець); 2) атрибутивні: а) вираженні прикметником та дієприкметником: *не люблю каламутного слова* (Ліна Костенко); б) вираженні прислівником: *сонно пахне весло* (І.Драч); 3) комбіновані (атрибутивно-субстантивні): *полиновий смуток далини* (М.Стельмах); 4) дієслівні: *одну сорочку вишиває сріблястим шовком павучок* (Л.Костенко).

У синтаксисі найчастіше метафоризуються підмети, присудки, додатки, означення, рідше – обставини: *В заметілях весь життєвий шлях. В свічці ледве дихають надії І блукають пальці в пелюстках* (І.Драч). Метафора тут зумовлена не синтаксичною структурою речення, а потребою конкретно-чуттєвої точності у мовному вираженні певного художнього образу.

Механізм конструювання метафори складається з декількох етапів (пошук суб'єкта метафори, пошук додаткового об'єкта, синтез обраних об'єктів, зіставлення між собою асоціацій), в результаті чого народжується новий художній образ.

Мовознавці виділяють низку ознак, що відрізняють індивідуально-авторську метафору від загальномовної: асистемність, суб'єктивність, наявність авторства, унікальність, невідтворюваність, одноразовість вживання, одиничність зіставлення різних понять у складі метафори, належність до певного індивідуального стилю, новизна.

Предметом свого наукового дослідження обрано метафору в українській поезії шістдесятників. Метафора – це один із найдавніших та найяскравіших тропеїчних засобів. Тому у своїй статті ми окреслили специфіки творення індивідуально-авторських та архетипних (фольклорних) метафор за допомогою градації, антропоморфізації та із залученням різних типів відчуттів у поетичному доробку Василя Стуса.

Загальномовні метафори функціонують у різних стилях літературної мови, зокрема і в розмовній мові, на відміну від індивідуально-стильових, що є витвором окремого письменника і ознакою його ідіолекту, як, наприклад, метафори в поетичному дискурсі В.Стуса.

Стиль В.Стуса вражає химерними метафорами, які здаються парадоксальними, і лише простеживши за семантичними переливами цих асоціацій у словосполученнях, можна помітити, що автор уміло вихоплює найсуттєвіше – на межі прозріння й відкриття, і що воно є дійсно правдою. В.Стуса називають поетом метафори, яку в його текстах можна розглядати з різних боків. Найпоширенішими є індивідуально-авторські метафори.

У поетичному доробку знаходимо поширені метафори-прикладки: *вияви-самострати* [4,с.47], *птиці-слова* [4,с.81], *весни-дні* [4,с.94]. Подекуди в порівнянні може

зникати сполучник, воно перетворюється на метафору: *Як ти довго випростуєшся з землі, білий світе! Десятилітнє терпіння – вмирання. Сон – визволення* [4,с.45].

Генітивні метафори В.Стуса стислі, економічні, мають глибокий зміст і одночасно – зрозумілі без контексту, прозорі: *хліб смертей, сон очей, мед гріхів, кадуби ночей* [4,с.291].

У поезії “На Колимськiм морозі калина” автор змальовує образ калини як символу смутку, туги за рідною землею, відірваності від Батьківщини. За допомогою зорових відчуттів кольору цей образ асоціюється з теплотою, проте ці відчуття загострюються, набуваючи трагічності: *на колимськiм морозі калина зацвітає рудими слізьми* [4,с.356]. Тут метафора утворена на основі уподібнення за зовнішньою схожістю (за формою). Використовується також прийом антропоморфізації та образи творяться за допомогою антитези: *Батьківщина – чужина*. Це підсилює виявлення почуття туги ліричного героя й сприяє висвітленню ідейного задуму твору. За допомогою градації, *неосяжна осонцена днина* [4,с.356] автор підводить читача до кульмінаційного моменту, який відображається за допомогою метафори: *і собором дзвінким Україна написалась на мурах тюрми* [4,с.356]. Метафора утворена на основі подібності – тiнь калини на стiнi асоціюється в ліричного героя з образом рідної України. Далі вживається метафора створена внаслідок споглядання навколишньої дійсності та асоціацій породжених психічним станом ліричного героя: *і котилося куль-покотьюлом моє серце в ведмежий барліг* [4,с.356]. Цю метафору можна розчленувати на такі елементи: порівняння: *серце котилося куль-покотьюлом*, власне метафору: *серце котилося*, перифраз: *ведмежий барліг* – вороги, запродавці. Найвищого ступеня емоційності автор досягає метафорою *і зголілі модрини кричали* [4,с.356]. Вона побудована на поєднанні зорових (*зголілі*) і слухових (*кричали*) відчуттів та на уподібненні за зовнішніми та внутрішніми ознаками. Максимально загострює сприйняття образу засіб антропоморфізації.

Генітивну метафору для досягнення відтворення максимального емоційного напруження використовує автор і в поезії “Цей біль як алкоголь агоній”. Метафора *алкоголь агоній* [4,с.119] передає почуття відсторонення, забуття, болі переплетеної з муками. Кульмінаційний момент також відображається у формі розгорнутої дієслівної метафоричної конструкції для підсилення експресивності: *у власну душу увійти дано лише несамовитим* [4,с.119].

Метафора *самотність аркою провисла* [4, с.37] заснована на перенесенні внутрішніх властивостей, ознак уподібнених предметів трапляється у поезії “Куріють вигаслі багаття”.

Дієслівні метафоричні конструкції засновані на зорових відчуттях трапляються в поезіях “Осліпле листя відчувало яр” та “О, тим і дорога мені...”: *листя відчувало яр, збігало до потоку, брело стежками* [4,с.42]; *сонце йде за ліс* [4,с.46].

В.Стус використовує у вірші “Самотньо сновигає голос” поєднання метафори, утвореної на основі уподібнення за внутрішньою та зовнішньою формами, слуховими, дотиковими та зоровими відчуттями: *самотньо сновигає голос у синіх нетрях вечорів. Зернистий похилився колос, що вкруг чола, мов жар горів* [4,с.293].

У поезії “Мені здалося – я живу завжди” поет також використовує різні види метафор: на основі зорових та внутрішніх переживань ліричного героя: *мій вінок, де квітло двадцять весен, уже пожовк, осипався, опав...* [4,с.50]; за зовнішньою схожістю: *човном безвесельним замріявся світ* [4,с.50]. Різні метафори зустрічаються і в поезії “Потоки”: на основі слухових відчуттів та внутрішніх психологічних почуттів: *півнеба гоготіло* [4,с.64]; на основі зорових вражень: *земна півкуля брижилась од жару* [4,с.64]; на основі внутрішньо-психологічних відчуттів із використанням антропоморфізації: *спогади приспали, півсебе за сном пішло* [4,с.64].

У складі індивідуально-авторських метафор В.Стуса досить часто трапляються біблійні символи, які не становлять метафоричне гніздо, а лише використовуються як допоміжні компоненти для стилістичного забарвлення та увиразнення. Наприклад: *і Богородицею вийшла мєва з брунатною зорею у чолі* [4,с.158]. Доволі часто автор уводить

до своїх метафор неологізми: *едвабом теплим обдало мій зір колючий* [4,с.141]; *соти ярого страждання пустографки самоти* [4,с.142]; *підсиненим чорнилом спроневіри* [4,с.144].

Індивідуально-авторські метафори Василя Стуса є виразом його власного бачення світу, передаючи емоційне ставлення автора до нього. Образно-метафоричний світ визначає творчу індивідуальність митця, виявляє специфіку поетичних органів чуття поета, його емоційний тип.

Досить часто, поряд з індивідуально-авторськими, архетипні, фольклорні метафори у поетичному доробку В.Стуса відіграють значну роль у створенні образності. Завдяки оригінальному стилю поета, навіть архетипні метафори подекуди набувають індивідуального відтінку. Так, у вже згаданих поезіях “На колимському морозі калина” та “Сто років як сконала Січ” авторські метафори (*калина зацвітає рудими слізьми, собором дзвінким Україна написалась на мурах тюрми* [4,с.356]; *сто років, як сконала Січ* [4,с.81].) побудовані на основі архетипних образів калини, собору та Січі.

У поезії “За мною Київ тягнеться у снах” використано розгорнуту дієслівну метафору, що містить у собі архетипні образи матері, стежки, сонця та степу: *прослалася дорога – вся в снігах, І сива мати височіє в снах. Рука її кістлява, наче гілка, і в сонці стежка. Й тупіт у степах* [4,с.281]. Найчастіше у складі розгорнутих генітивних метафор використано архетипний образ дороги, який набуває символічного звучання: *шлях у небуття (сто доріг, мов змій, розлатались в тисячі незвіданих розлук* [4,с.137]); *наближення тяжкої долі, життєвих негараздів (напростувалася їм путь – спадна, укотиста, узвізна, і вже гряде година грізна, і сурми доль в сто горл ревуть* [4,с.203]); *надія та сподівання (промов же, Україно, за котрою із загород відкриється нам путь* [4,с.225]); *розчарування, розлука, знищення надій та сподівань (о, прощавайте! Не стрітись удруге. Ти всепадна вже, дорого проваль* [4,с.265]).

Архетипний образ вогню В.Стус також уводить у дієслівні метафори та надає йому значення страшної пожираючої сили: *у лісі рівний голубий вогонь гудів і струнчив жертвенні дерева* [4,с.42]. У поезії “Два вогні горять” автор використовує архетип вогню у складі дієслівної метафори зі значенням світла, використавши для його кількісної характеристики символічну цифру два: *два вогні горять, з вітром гомонять* [4,с.209].

Використовує в дієслівних метафорах В.Стус і архетипний образ крові, надаючи йому своєрідного значення. У поезії “За літописом Самовидця” цьому образу надано негативного відтінку: *паси з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі і крові наточать – утийтесь пекельним вином* [4,с.207]. У поезії “У темінь сну занурюється шлях” архетипний образ крові асоціюється з волею та свободою, що незабаром прокинеться та надається йому цілком позитивного відтінку: *віщу тайну спізнавши серцем, духу не згубивши, і кров, що рветься з голосних аорт, погамувати – мабуть, не під силу нікому з нас* [4,с.222].

З усіх архетипів найчастіше у складі метафор використовується архетип душі. Певною мірою душа є мостом, що пов’язує свідоме та несвідоме. У поезіях В.Стуса архетип душі має різне стилістичне забарвлення. Нейтральне стилістичне забарвлення використано у поезії “Присмеркові сутінки опали”: *присмеркові сутінки опали, сонну землю й душу оплели* [4,с.56]. Негативне маркування подано в цій же поезії в кінці твору: *хай руками, хай на ліктях, поповзом – дарма душу хай обшмугляю об камінь – все одно милішої нема* [4,с.56].

Індивідуально-авторські метафори Василя Стуса ґрунтуються на перенесенні внутрішніх і зовнішніх ознак уподібнених предметів, на слухових, зорових, дотикових відчуттях та психічних почуттях автора. Досить часто до складу таких метафор поет уводить неологізми та біблійні символи, що робить ці тропи яскравими, сповненими індивідуальності. У своїх поетичних творах В.Стус використовує безліч архетипних (фольклорних) метафор. До трактування цих тропів автор додає індивідуальне. Завдяки

використанню різноманітних за своїм стилістичним та граматичним значенням метафор поезії В. Стуса набувають своєї образності та оригінального стилю

ЛІТЕРАТУРА

1. Ганич Д., Олійник І. Словник лінгвістичних термінів. – К., 1985. – 325с.
2. Иванюк Б. Метафора и текст (структурно-типологический, историко-типологический и прагматический аспекты исследования). – Черновцы, 1998. – 123с.
3. Мацько Л. Стилістика української мови. – К., 2003. – 311с.
4. Стус В. Палімпсест. Вибране. – К., 2003 – 432с.
5. Тимошенко Ю. Феномен метафори: Проблема давня і сучасна // Слово і час. – 2001. – №5. – С.29-36.